

С. Г. Кузьменко
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Донецького юридичного інституту МВС України

УДК 351.84:364

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ФОРМ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Проаналізовано сучасні форми соціального захисту населення та запропоновано шляхи їх удосконалення.

Ключові слова: соціальний захист, соціальні гарантії, соціальне страхування, соціальна допомога, соціальна підтримка, соціальні компенсації, соціальне забезпечення.

Соціальний захист у державно організованому суспільстві — це галузь перетину життєво важливих інтересів громадян, відносин власності і розподілу, правових прийомів і способів їх регулювання, соціальної політики держави і соціально-економічних прав людини. Це також і сфера зосередження таких загальнолюдських цінностей, як рівність, соціальна справедливість, гуманізм, моральні засади суспільства. Цільове призначення соціального забезпечення полягає передусім у тому, що воно є формою задоволення потреб у джерелах засобів для існування літніх і непрацездатних.

В умовах становлення багатокладної економіки, розвитку ринкових відносин характер проблем соціального захисту населення набуває нових специфічних рис. Соціальний захист передбачає організацію всієї соціально-економічної діяльності для забезпечення соціальних прав і потреб. В Україні охороняється праця і здоров'я людей, встановлюється мінімальний розмір оплати праці, забезпечується державна підтримка сім'ї, материнства, батьківства і дитинства, інвалідів і літніх громадян, розвивається система соціальних служб, встановлюються державні пенсії, допомога і гарантії соціального захисту.

Достатньо уваги приділяється аналізу сучасних форм соціального захисту вітчизняними та зарубіжними авторами. Зокрема серед вітчизняних науковців, які досліджують ці проблеми, відзначимо О. Василик, О. Д. Гордей, Н. Гриньова, Є. І. Крихтіна, Л. С. Момотюк, Т. О. Стеценко, С. Цимбалюк, С. І. Юрій, Н. Яқуненко та ін. Однак дотепер деякі проблемні питання залишаються дискусійними або недостатньо дослідженими. Так, потребують першочергової уваги проблеми, пов'язані зі специфікою соціального захисту населення в умовах становлення багатокладної економіки, розвитку ринкових відносин.

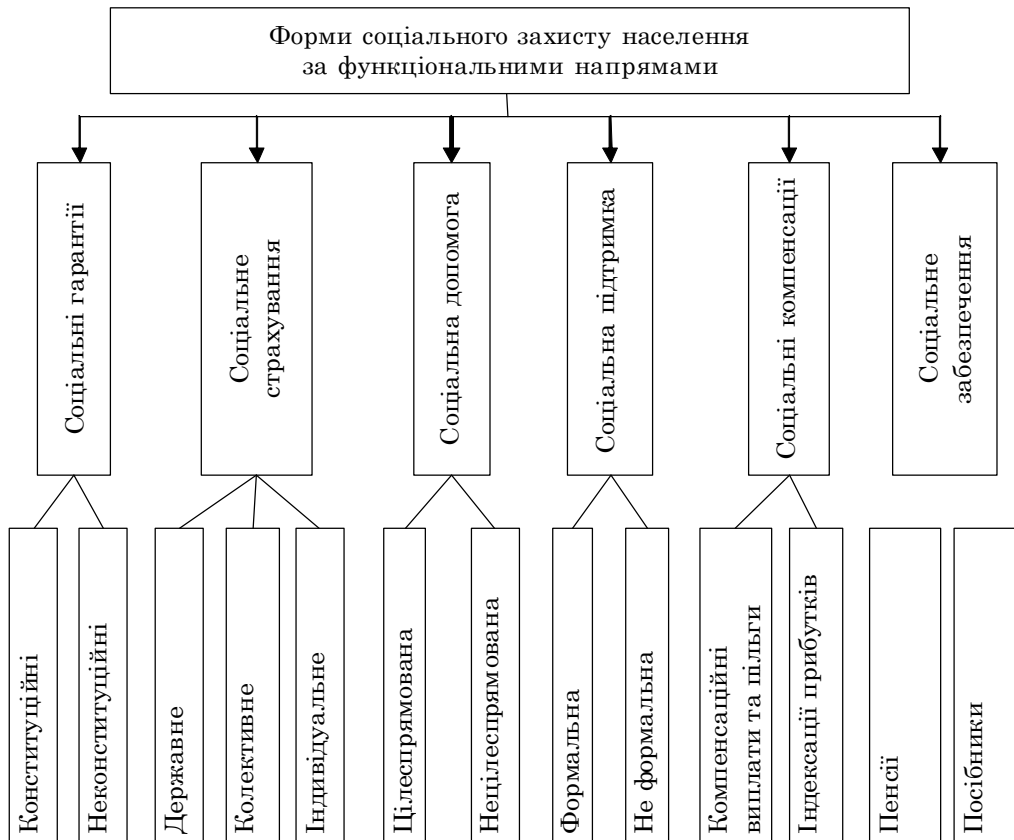
Метою статті є визначення та удосконалення сучасних форм соціального захисту населення.

Структура форм соціального захисту може бути представлена у такий спосіб (рис. 1): соціальні гарантії, соціальне страхування, соціальна допомога, соціальна підтримка, соціальні компенсації, соціальне забезпечення.

Одним із важливих елементів соціального захисту є гарантії. На сьогодні практикою соціального регулювання вони розуміються як законодавчо оформлені й закріплені права людини, що мають механізм реалізації і ресурсну базу: норми соціального забезпечення (охорона здоров'я, утримання дитини в ДДЗ, навчання у школі і т.ін.), пільги і привілеї, гарантований мінімум заробітної плати, отримання певних товарів, послуг та робочих місць, допомоги і компенсаційних виплат, забезпечення гідного рівня життя непрацездатних [1–6].

Державний рівень організації захисту пропонує більшу кількість закріплених гарантій, при русі до локального рівня — вони зменшуються.

Рис. 1. Структура форм у системі соціального захисту за функціональними напрямками

Соціальні гарантії поширюються на декілька напрямів:

- зайнятість;
- регулювання мінімуму доходів;
- ресурсне забезпечення пільг і привілеїв;
- державний і громадський контроль за дотриманням гарантованих прав.

Природно, що держава гарантує надання мінімальної необхідної допомоги в розмірі не нижче певного рівня фізичного існування людини. На обласному і локальному рівнях соціальні гарантії виражатимуться не стільки у грошових виплатах, скільки в реальних можливостях придбання товарів і послуг, що входять у мінімальний споживчий кошик. Тому адміністрації місцевих органів влади і підприємств повинні вивчити можливість переорієнтації деяких кооперативів, малих підприємств на випуск товарів споживчого кошика, а також створити органи забезпечення продовольством незаможних. Доцільно припустити, що об'єктами

соціальних гарантій з боку підприємств, які працюють на них, і з боку державних та місцевих органів є підприємці, безробітні й особи непрацездатного і працездатного віку.

Питання збереження обсягу гарантій на кризовому етапі розвитку економіки постійно натрапляє на дефіцит фінансових засобів і невчасність, несправедливість у розподілі допомоги. Тим самим ефект від забезпечення гарантованих благ значно знижується і знижуватиметься при русі до ринкового господарства, що ставить будь-яку людину перед необхідністю наявності гарантій самостійно поліпшити свій матеріальний стан. Роль таких гарантій більше відповідатиме соціальним правам.

Таким чином, до статусу соціальних гарантій доцільно ще віднести і гарантію “у розподілі наявних ресурсів для задоволення основних потреб, які забезпечують становлення особистості у суспільстві на основі цивілізованості, рівної доступності, безоплатності” [7, с. 19].

Це може бути досягнуто лише:

1) знищенням “колективного економічного планування (примусу), яке обмежує особисту свободу і не дозволяє одній особі втручатися у справи іншої” [8, с. 6]. У цьому випадку захищені не лише виробники товарів, але і споживачі (сюди можуть належати всі категорії населення), які захищені від примусу наявністю іншого продавця.

2) рівноправ'ям усіх форм власності і, звичайно, створенням приватного сектора економіки.

До приватної сфери економіки можуть належати:

— особисті господарства, виробництво й обслуговування яких покриває свої внутрішні потреби;

— законні приватні підприємства;

— “тіньова” економіка;

— будь-який вид використання приватного багатства або приватних заощаджень.

З точки зору муніципального і державного регулювання, для успішного функціонування приватної власності необхідно законодавчо й економічно зміцнити:

— свободу заснування будь-яких профілів і форм підприємств, що не суперечать закону;

— свободу в установленні цін на свою продукцію;

— здавання в оренду приватних фондів;

— вільний найм робочої сили;

— продаж і купівлю рідкісних речей (не заборонених законом), валюти;

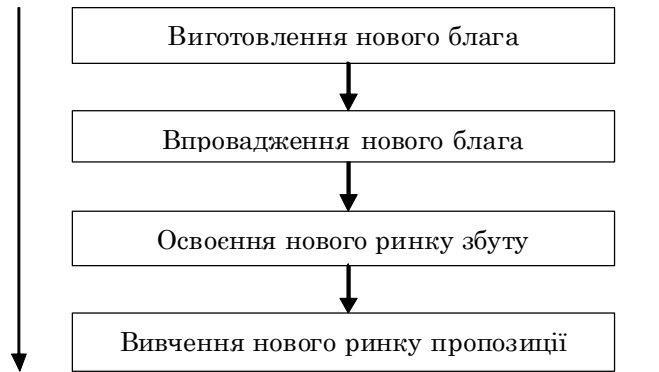
— вільну іноземну торгівлю;

— пільгове кредитування грошей;

— вільну купівлю-продаж будь-якої нерухомості.

Звідси природно витікає, що приватні контракти повинні гарантуватися органами влади (законами), а приватні капіталовкладення повинні заохочуватися кредитами.

Відправним пунктом у створенні таких гарантій є те, що усунення всіляких перешкод до розвитку будь-якого виду підприємництва і трудової активності поступово вирішує проблеми соціального захисту саме за допомогою нарощування темпів виробництва і формування споживчого ринку з різноманітним і дешевим асортиментом товарів, адже феноменом такого руху буде стихійне і дискретне збільшення попиту, підкріплене підвищенням доходів від розвитку великого, малого і середнього бізнесу. Таким чином, ринковий цикл соціального регулювання буде підпорядкований схемі (рис. 2).

Рис. 2. Ринковий цикл соціального регулювання

3) формування ринку праці. Оскільки ця проблема не є метою дослідження, торкнемося лише основних моментів у питаннях побудови ринку праці як соціальної гарантії зайнятості. Перехід до ринкової організації господарства зумовить криза переструктурування зайнятості й, природно, безробіття. Загальне економічне безробіття ми схильні розуміти як структуру того, де, коли і який тип робочих місць, а також хто їх може заповнити. Таке визначення безробіття припускає і дещо інше визначення трудової активності: робота за наймом в економіці, робота зі створення матеріальних благ і послуг для самого себе.

Таким чином, і система винагороди за працю — свого роду соціальна гарантія — повинна надаватися і тим, і іншим як мінімальний дохід для всіх, хто робить свій вклад у виробництво. На сьогодні безробіття, що живить ринок праці, може складатися декілька потоків:

- 1) структурна (ломка традиційних галузей економіки і перехід до нових);
- 2) технологічна (впровадження передової технології та вивільнення робочих місць);
- 3) фрикційна (зміна місця роботи через банкрутство або закриття підприємств);
- 4) інформаційна (нові робочі місця потребують високої кваліфікації, знань і вмінь) [9].

Основну тяжкість перебудови цих потоків безробіття може взяти на себе тільки функціонування контактних форм найму за вартістю робочої сили; створення альтернативних робочих місць і природно заходів соціальної допомоги безробітним.

Усе вищесказане дозволяє дійти висновку, що поєднання права гарантованого мінімуму відтворення людини з правом участі в побудові основ ринкової економіки буде справжньою гарантією захисту особистості.

Найбільш ефективним елементом з погляду захисту населення від наслідків соціальних ризиків є соціальне страхування через особливості його організації та фінансування. Соціальне страхування як інструмент (форма) соціального забезпечення визначено ще в Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 1998 р., де затверджено принципи та загальні правові, фінансові та організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян в Україні.

Згідно з цим нормативним актом соціальне страхування — це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником

або уповноваженим ним органом (роботодавцем), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом [10, с. 123]. Хоча це визначення стосується солідарного рівня пенсійної системи та перерозподілу пенсійних активів через єдиний державний пенсійний фонд, можна стверджувати, що пенсійне страхування є важливим, невід'ємним та найбільшим за обсягом елементом у формації вітчизняного соціального страхування.

С. І. Юрій розглядає соціальне страхування як фінансову категорію, яка виражає економічні відносини, що виникають у процесі розподілу та перерозподілу ВВП шляхом формування фондів грошових коштів та їх використання для забезпечення громадян у старості, на випадок постійної чи тимчасової втрати працездатності, безробіття, підтримки материнства, а також охорони здоров'я [11, с. 17].

В. Д. Роїк визначає соціальне страхування як сукупність економічних і правових відносин з приводу формування і розподілу фінансових коштів призначених для захисту працездатного населення від соціальних ризиків, і як систему прав і обов'язків суб'єктів щодо забезпечення соціальних гарантій застрахованим [12].

Основною відмінністю організації соціального страхування від решти елементів системи соціального захисту є, як уже наголошувалося вище, облік наслідків соціальних ризиків. Саме ризик у цьому випадку визначає основи побудови соціального страхування і його функціонування. Крім того, відмінною особливістю соціального страхування від інших складових соціального захисту є організація його фінансування зі спеціальних позабюджетних фондів, що формуються з цільових внесків працедавців і працівників за підтримки держави. Соціальне страхування побудоване на принципі нежорсткої еквівалентності й поєднується з принципом об'єднання ризиків і колективної солідарності.

Ще однією формою соціального захисту виступає соціальна допомога. Вона спрямована на захист незаможних, найуразливіших груп населення.

Соціальна допомога є одноразовими виплатами або натуральними видачами і послугами для ліквідації або нейтралізації критичних життєвих ситуацій. Допомога може бути визначена як забезпечення у грошовій або натуральній формі, у вигляді послуг або пільг, що надаються з урахуванням державних гарантій із соціального забезпечення за кошти місцевого бюджету, підприємств, позабюджетних і благодійних організацій, з метою надання адресної диференційованої допомоги нужденним [13–14].

Основними принципами надання соціальної допомоги є:

— адресність (допомога конкретним особам з урахуванням їх індивідуальних потреб);

— гарантованість надання всім, хто має потребу і звернувся;

— диференційованість розмірів і видів допомоги;

— комплексність;

— самостійність місцевих органів влади в наданні допомоги;

— реагування на зміну умов життя.

Соціальна допомога повинна надаватися невідкладно при гострих життєвих ситуаціях і може мати характер матеріальної, правової, психологічної, інформаційної та ін.

Необхідно підкреслити, що будь-які соціальні роботи на місцевому рівні формуються з урахуванням місцевого рівня бідності, відповідність якого до подушного доходу і формує категорію малозабезпечених, які потребують соціальної допомоги.

На наш погляд, основи надання соціальної допомоги повинні бути побудовані на тому, щоб найближчим часом на базі наявних структур організувати систему екстреної допомоги для найбідніших. Ця система не повинна припускати значних організаційних перетворень у чинній системі соціального захисту, а покликана мобілізувати всі готівкові ресурси її структури для розв'язання задачі із забезпечення “виживання” населення, для задоволення потреб людей у їжі, одязі, житлі.

Важливу роль у системі соціального захисту відіграє соціальна підтримка. У науковій літературі і громадській практиці соціальна підтримка трактується доволі широко: починаючи від програм, які входять у систему соціального забезпечення, до підтримки груп малозабезпечених на регіональному рівні. Нами виокремлено формальні і неформальні види соціальної підтримки. Формальна соціальна підтримка містить ряд державних програм, спрямованих на певні групи населення. Види неформальної підтримки різноманітні: від доходів, одержаних від особистих присадибних ділянок, до допомоги, наданої друзями і родичами.

На наш погляд, соціальну підтримку доцільно трактувати як форму соціального захисту, що належить до економічно активного населення. Вона є створенням умов, які дозволяють найманим робітникам забезпечити їх соціальну захищеність. До соціальної підтримки нами віднесені також заходи щодо підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, навчання основам бізнесу для безробітних й інших верств населення. Таким чином, заходи щодо соціальної підтримки повинні сприяти формуванню активної позиції на ринку праці, розвивати можливості з поліпшення власного добробуту людей.

Як форма соціального захисту, соціальні компенсації у практиці економічного маневрування, що склалася, часто ототожнюються з поняттям “індексація”. Цій категорії часто надається значення звичайних грошових виплат населенню у зв’язку з процесами інфляції.

Ми вважаємо, що компенсація виступає одним зі структурних елементів соціального захисту. Суть її полягає в наданні гарантій реальної цінності, витраченої раніше праці, коли номінальне зростання матеріальної винагороди періодично відстає від його реальної вартості через наростаючі темпи інфляції. Компенсація пом’якшує погіршення рівня життя тих, хто працює, і сприяє вирівнюванню доходів до межі мінімального споживання у непрацездатного населення. Існує ще таке поняття як “компенсаційний пакет”, яке відрізняється від традиційного поняття “компенсація”. Перелік виплат, що належать до компенсаційного пакета, набагато ширший.

С. Цимбалюк у своєму науковому дослідженні відзначає, що “... компенсаційний пакет є сукупністю усіх (матеріальних і нематеріальних) виплат, винагород, благ і послуг, що їх роботодавець надає працівникові за використання його робочої сили (компенсацій) відповідно до норм чинного законодавства, положень корпоративної політики, умов колективного та трудового договорів” [15, с. 4].

Нарешті, формою соціального захисту населення виступає соціальне забезпечення. Воно є допомогою у вигляді грошової допомоги уразливим верствам населення, що гарантує певний мінімальний рівень життя. Соціальне забезпечення припускає розподіл матеріальних благ зі спеціальних фондів з метою підтримки рівня життєзабезпечення членів суспільства, не спроможних своєю працею заробити ці блага, з урахуванням норм, встановлених у суспільстві, і стану економіки; забезпечує обслуговування літніх і непрацездатних громадян, а також сімей з дітьми [16].

Відповідно до законодавства України система соціального забезпечення передбачає пенсії, допомогу багатодітним і самотнім матерям, допомогу малозабезпеченим сім’ям з дітьми; пільги інвалідам і багатодітним матерям; сприяння професійній освіті; працевлаштуванню інвалідів.

Важливе місце в соціальному забезпеченні належить допомозі. Допомога — короткострокове або одноразове безвідплатне надання грошових сум за рахунок коштів відповідних бюджетів України.

Пенсійне забезпечення виконує дві функції: соціальну і стимулюючу. Перша спрямована на підтримку нормального рівня життя пенсіонерам через старість або втрату працездатності.

Друга — стимулююча — спрямована на розвиток зацікавленості в активній трудовій діяльності, здатність забезпечити гідний рівень життя в старості. Невелика

пенсія, яку людина одержить у старості, зумовлює негативні мотивації до праці і не продукує оптимізм та розуміння необхідності страхових відрахувань.

Таким чином, розроблений нами методологічний підхід до соціального захисту дозволяє досліджувати його як складне комплексне явище, його зміст, який можна визначити як соціально-економічну взаємодію суб'єктів у ринковій економіці при виникненні соціальних ризиків.

Список використаних джерел

1. *Гриньова, Н.* Державні гарантії та пільги: чи потрібні вони, які вони є та якими їм бути [Текст] / Н. Гриньова, О. Воцко // Україна: аспекти праці. — 1995. — № 3-4. — С. 53-58.
2. *Момотюк, Л. С.* Особливості формування соціальних гарантій у ринковій економіці [Текст] / Л. С. Момотюк // Фінанси України. — 2003. — № 7. — С. 84-89.
3. *Василик, О.* Фінансовий аспект соціальних гарантій населенню [Текст] / О. Василик // Економіка України. — 1992. — № 11. — С. 13-21.
4. *Гордей, О. Д.* Фінансування соціальних гарантій як чинник зростання суспільного добробуту [Текст] / О. Д. Гордей // Фінанси України. — 2002. — № 5. — С. 4-55.
5. *Момотюк, Л. С.* Бюджетний механізм забезпечення соціальних гарантій населення України [Текст] / Л. С. Момотюк // Актуальні проблеми економіки. — 2004. — № 10 (40). — С. 172-181.
6. *Момотюк, Л. С.* Особливості формування соціальних гарантій у ринковій економіці [Текст] / Л. С. Момотюк // Фінанси України. — 2003. — № 7. — С. 84-89.
7. Соціальна політика та економічна безпека [Текст] / під заг. ред. Є. І. Крихітіна. — Донецьк : Каштан, 2004. — 336 с.
8. *Фридман, М.* Взаимосвязь между экономической и политической свободами [Текст] / М. Фридман // Фридман, М. Ф. О свободе / М. Фридман, Ф. Хайек ; [пер. с англ. под ред. А. Бабича]; под общ. ред. Г. С. Лисичкина. — Мн. : [Б.и.], 1990. — С. 7-26 (Репринт. изд.)
9. *Смит, А.* Исследования о природе и причинах богатства народов [Текст] / А. Смит. — М. : Наука, 1992. — 572 с.
10. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14.01.1998 р. № 16/98-ВР [Текст] // ВВР. — 1998. — № 23. — Ст. 121
11. *Юрій, С. І.* Соціальне страхування [Текст] : [підручн.] / С. І. Юрій, М. П. Шаварина, Н. В. Шаманська. — К. : Кондор, 2004. — 464 с.
12. *Роик, В.* Социальное страхование: теоретические и методологические основы [Текст] / В. Роик // Человек и труд. — 2005. — № 2. — С. 23-30.
13. *Якуненко, Н.* Аналіз ефективності системи державної соціальної допомоги в Україні [Текст] / Н. Якуненко, Н. Мельник // Україна: аспекти праці. — 2002. — № 1. — С. 15-22.
14. *Стеценко, Т. О.* Інститут адресної допомоги в системі пом'якшення наслідків фінансово-економічної кризи [Текст] / Т. О. Стеценко // Вісник Чернівецького університету. — 2009. — Вип. 493. — Серія "Економіка. С. 56-60.
15. *Цимбалюк, С.* Компенсаційний пакет: сутність, структура, вимоги щодо формування [Текст] / С. Цимбалюк // Україна: аспекти праці. — 2011. — № 1. — С. 3-10.
16. *Поляк, Н.* Удосконалення системи соціального забезпечення населення в Україні [Текст] / Н. Поляк // Україна: аспекти праці. — 2011. — № 3. — С. 23-30.

Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Донецького юридичного інституту МВС України
(протокол № 6 від 17 лютого 2012 року)

Надійшла до редакції 16.02.2012

Кузьменко С. Г. Анализ современных форм социальной защиты населения

Анализируются современные формы социальной защиты населения и предложено пути их усовершенствования.

Ключевые слова: социальная защита, социальные гарантии, социальное страхование, социальная помощь, социальная поддержка, социальные компенсации, социальное обеспечение.

Kuzmenko, S. G. Analysis of Modern Forms of Social Defence of Population

The modern forms of social defence of population are analysed in the article, and the ways of their improvement are offered.

Key words: social defence, social guarantees, social security, social help, social support, social indemnifications, public welfare.

